

прадкавання надвор'я альбо лѣсу і інш. У адпаведнасці з канкрэтнымі патрэбамі звяртаюцца да «добрага» (дуб, вярба) ці «дрэннага» (асіна, елка) дрэва, прычым часта можна назіраць праяўленне амбівалентнасці ўяўленняў (бяроза).

Спіс выкарыстаных крыніц

1 Беларуская міфалогія. Хрэстаматыя : вучэб. дапаможнік / уклад. В. С. Новак. – Мінск : РІВШ, 2013. – 394 с.

2 Жыццё і побыт беларусаў у прыкметах і павер'ях / аўт.-уклад. В. С. Новак, А. А. Кастрыца; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мінск : Права і эканоміка, 2014. – 142 с.

УДК 811.161.2:398.92:394(=161.2)

В. В. Денисюк

ПОБУТОВА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНО-ЗВИЧАЄВОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ

В статтє на матеріалє памятникѡв письменности украинского языка XVII–XVIII вв. проанализирована фразеологическая репрезентация поведения украинцев в разных жизненных ситуациях, сделан вывод, что исследуемые фразеологические единицы имеют народную основу.

Україна здавна була і залишається поліетнічною і поліконфесійною державою. Тому питання культури поведінки в умовах розширення міжнаціональних контактів, мультирелігійності є одними з найзлободенніших. Їх актуальність визначається й тим, що традиційні мовленнєві формули в таких умовах зазнають відчутного асимілятивного впливу, який, як і літературна форма мови, стирає національну своєрідність, креолізуючи, зводячи до утилітарного мінімуму етикетне надбання українського народу.

Культура спілкування українців включала привітання, побажання, специфічно марковану систему звертань. Морально-етичні закони і принципи маніфестовані через норми поведінки, табу, сформульовані в кодексі «потрібно робити так, тому що інакше непристойно» або «потрібно бути як усі, не відрізнятися від інших». Власне, така система традиційних приписів «не можна», «можна», «необхідно» витворювала етнопсихологічний портрет українців, закріплювала за кожною народною традицією, звичаєм відповідні стереотипні формули. В аспекті нашого дослідження слухними видаються слова Л. П. Якубинського: «Говоріння у зв'язку з певними шаблонами побуту спричиняє утворення цілих шаблонних фраз, ніби прикріплених до цих побутових положень і шаблонних тем розмови. <...> Ці фрази через їх постійне вживання в одній і тій же побутовій обстановці стають ніби скам'янілими, перетворюються на свого роду складні синтаксичні шаблони; членування фрази значною мірою стирається, і мовець майже не розкладає її на елементи» [1, с. 49]. Тож можемо говорити про ситуативну зумовленість у використанні того чи того фразеологізму. Однак групування фразеологічних одиниць за «традиційно-звичаєвим» принципом ставить нові запитання: якщо звичаї, традиції різняться залежно від призначення, то чи є універсальні стійкі словесні комплекси?

Звичайно, дослідники описують переважно «світлу» сторону обряду. З'ясовується, що саме вона відображає специфіку, тобто слугує мотиватором для функціонування фразеологічних одиниць. А що ж відбувається на так званій «темній» стороні обряду? «Темну» сторону будь-якого звичаю, обряду, традиції становить застілля, де присутніх частують не тільки стравами, але й випивкою, яка, як кажуть, розв'язує язика учасникам дійства, тобто сприяє різній комунікації – від просто перекинутися кількома словами аж до суперечки. Тож якщо

«світла» сторона позначена шаблонним використанням стійких словосполучень, то «темна» стає гетерогенною системою, здатною залучати у свою орбіту різні фразеологічні одиниці, при цьому сама стаючи фразеологічною універсалиєю.

Функціонування в українській мові XVI–XVIII ст. фразеологічних одиниць семантичного поля «випивати алкогольні напої» як відображення традиційно-звичаєвої поведінки не позначено якоюсь жанровою належністю. Проте їх розмаїття демонструють твори, в яких переважає народнорозмовна основа. Так, в інтермедії натрапляємо на таку ситуацію: батько заспокоює розгніваного сина. Автор словесну баталію супроводжує фразеологізмом, що репрезентує семантичне поле «випивати алкогольні напої». Зазначимо, що автор задля уникнення тавтології використав синоніми *горѣлка* – *змиевъ дзядь*: (Тато): *Не так, синку! От ми ся на горѣлку зложѣмо, А по той ся праці увеселѣмо. Маємо кобзу, будемо собѣ фурдате грати, А змиевого дзяда будемо споминати* (Інтермедії, с. 53). У наведеному прикладі фразеологізм слугує для реалізації значення «випивати алкогольні напої». Отже, автор, усвідомлюючи шкоду пияцтва для суспільства, все ж таки використовує не пряму його однослівну номінацію, а описову, яка має більший стилістичний потенціал: ефект досягається тим, що, по-перше, *змиевъ дзядь* – це не власне, а будь-які спиртні напої; по-друге, *будемо споминати* – начебто ненароком трішки випити; по-третє, тільки об'єднання цих конструкцій в одну показує руйнівну силу пияцтва – випивши одну чарку, людина шукає все нові приводи-тости (що власне нам демонструє лексема *дзядь*, яка одночасно входить у два семантичних поля) для продовження пиття. Метафоричне словосполучення не успадкувала нова українська мова.

В іншій сценці з драми «Олексій, чоловік Божий» автор змальовує святкування весілля сина Евфеміяна. До пана прийшли слуги, аби привітати його з такою подією. Проте головною метою для них, як засвідчує контекст, є випити. Епіцентром розмови чоловіків стає алкогольний напій, його смакові якості та хто і скільки зможе випити. Так, власне пиятику розпочинає слуга, який, виголошуючи тост, завершує його словами: *З ними і ви здоровы! Того вам винишю, А пью заздоровною до вашмости сию* (Інтермедії, с. 90). За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», в українській мові функціонували церковнослов'янське *заздравиє*, його дериват *заздравный*, а також повноголосна форма *заздоровный*, *заздоровный* (СУМ 16–17, 10, с. 37). Отже, наведений контекст слугує підтвердженням, що фразеологічна одиниця є пристосованим до ситуації застілля релігійним штампом, який виголошують перед питтям першої чарки. Фразеологізм реалізує «оксюморонне» значення «пити, уживаючи спиртне і бажаючи при цьому здоров'я». Це стійке словосполучення не ввійшло до фразеологічної скарбниці нової української мови, хоч атрибутів *заздоровный* реєструє «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (Грінч., II, с. 39). «Словник української мови» реєструє номен *заздравиця* та похідний *заздоровный*, виокремлюючи в першому значення «коротка застольна промова або пісня на честь кого-, чого-небудь з побажанням здоров'я, довголіття», а в другому – «в якому висловлюється побажання здоров'я // який піднімають, випивають з побажанням здоров'я // який містить прохання про здоров'я для кого-небудь» (СУМ, III, с. 124). Проте модель утворення словосполучення збереглася в сучасній українській мові, що засвідчує «Словник фразеологізмів української мови»: *пити / випивати мирову* «мириться, уживаючи спиртне з цього приводу» (СФУМ, с. 504).

Автор ускладнює ситуацію тим, що чарка тільки одна, а випити хочуть усі. Очікування спричиняє до того, що чоловіки починають підгонити один одного. З їх уст лунають метафоризовані конструкції на кшталт: *А не жартом же добры, зараз ся почувся! На, на, не духом пий, щоб-ес не захлынувся* (Інтермедії, с. 88). Імперативне словосполучення-побажання мотивоване ситуацією очікування і передачі наступному із застільних чарки, тобто час перебування чарки в руках обмежений. У наведеному контексті воно реалізує семантику «швидко випивати алкогольний напій».

Однак так довго тривати не може, бо після випитого людину тягне поговорити, а це значить, що вона затримує передачу чарки іншій. «Найскрутніше» в цій ситуації останнім, які стомлюються від чекання. Вони апелюють до перших, використовуючи як вагомий засіб

фразеологізм: *До вечера, як бачу, ви ся честовати Сами лиш будете и собѣ розправляти, А до мене-то черга колись прийти маєть? Нахилю ж я из цебра, нехай хто звягаєть!* (Інтермедії, с. 89). Фразеологічна одиниця *приходить* (*прийшла, прийде*) *черга* збереглася в сучасній українській мові, де функціонує зі значенням «для когось виникає необхідність (щось зробити)» (СУМ, VIII, с. 87).

Проте й порушення застільних традицій, як-от у цьому випадку (не дочекавшись, випив над міру з великої посудини), може призвести до небажаних наслідків, про які попереджають учасники застілля, вдало вмонтовуючи у свої застереження фразеологізми: *Да тамся, стары, що тобѣ приступило? Напиток – власне огонь, а так жереши смѣло! Ед зараз тебе кинєть, що отсюль не трапиши! От уже черга пришла! Здоров! Що ся квапиши?* (Інтермедії, с. 89); *До мене вже пий! Уж у ему очи посоловѣли, власне, як у поторочи* (Інтермедії, с. 89). Дію спиртних напоїв на організм людини передає словосполучення *отсюль не трапиши* «хтось утратив здатність нормально рухатися або стояти через уживання алкогольних напоїв». Прикметно, що участь у творенні стійкої одиниці беруть дієслова руху або ж іменники на позначення частини тіла, призначенням якої є переміщати людину, або ж прислівники місця. Ця мотивація дозволяє зрозуміти багатство і синонімічність конструкцій, які збереглися в сучасній українській мові і функціонують із таким же значенням – *ноги не слухають, ноги не несуть, з місця не зрушиши* та ін. Фразеологізм *очі посоловіли* в наведеному контексті реалізує значення «від випитого погляд потускнів, став невиразним, очі сонними». Лексикографічні праці не кодифікують цієї стійкої одиниці. Проте Б. Грінченко у словниковій статті *посоловіти* робить вказівку, що дієслово вживається стосовно очей (Грінч., III, с. 366). У «Словнику української мови» функціонування лексеми проілюстровано достатньою кількістю прикладів, які підтверджують закріплення в мовній практиці українців словосполучення *очі посоловіли* як стійкого. Однак саме вказівка на ознаку «стійке» у словнику відсутня (СУМ, VII, с. 352).

Що відбувається з п'яною людиною, змалював у своїх віршах К. Зіновійв «Ω(т) здє починаю(т)са вѣршы, ѿ пѣн(ъ)ствѣ и ѿ пѣницахъ»:

Ωста́нса члѣвѣче ня(н)ства проклято́го:/
бо часо(м) на(г)лє людє умыраю(т) з то́го.

А хо(ч) пи(и) да помѣ(р)но же(б) не́ много тра́тыль
або жебы(с) и всеѧ худо́бы не́ зтра́тыль.

Бо пѣному зда(ст)са же и ко́зы в золотѣ:
а са(м) валя́ет(ъ)са якъ свиніѧ в болотѣ.

У пѣного рѣше́то гроше́(и) повѣда́е:
а кгда́ проспн(т)сѧ то(г)да́ и че́ха не́ма́е.
З рѣше́та бере́(т) гроши пѣны(и) за що́ пі́ти:

а тре́(з)вому нѣзащо́ рѣше́та купі́ти.
Прето о(т) запо(и)ства хо(ч) мало повста́(г)ні́сѧ:
а робити що́ роби(ш) о(т)то(л) не́ лѣні́сѧ.

А та(к) зно́ву на порѣ́ своє́(и) скоро ста́неши́:
єсли за́пиватисѧ уже́ переста́нешь (Зінов., с. 86–87).

Фразеологізм *кози в золоті* яскраво ілюструє сутність п'яної людини, якій ввижається, що весь світ тепер обертається навколо неї. Фразеологічна одиниця успадкована новою українською мовою: *кози в золоті показувати* «заманювати обіцянками» (Грінч., II, с. 264) та продовжує функціонувати в сучасній українській мові: *усі ко́зи в зо́лоті кому*. Все здається, сприймається кращим, ніж є насправді. *П'яному – всі кози в золоті* (В. Речмедін). *І кози в золоті ходять*. – *Еге ж, там [в Америці] і кози в золоті ходять*, – безневинно каже Лесь Якубенко, і дядьки починають реготати (М. Стельмах) (СФУМ, с. 303).

Отже, писемні пам'ятки української мови XVII–XVIII ст., у яких відображена народно-розмовна стихія, засвідчують, що автори віднайшли фразеологічну універсалью традиційно-звичаєвої поведінки українців. Незважаючи на негативне сприйняття соціумом пияцтва, майже кожен обряд, звичай завершувався застіллям. Нова комунікативна ситуація з часом «відключалася» від етикетних поведінкових формул. Аналізовані тексти яскраво демонструють проникнення в мовну тканину усталених народних словосполучень на позначення різних моментів цього негативного явища. Ядро фразеологізмів становлять лексеми на позначення власне дії, напою. Прикметно, що більшість із них, зазнавши відповідних трансформацій, були успадковані новою українською мовою та продовжують функціонувати й нині, оскільки боротьба із зеленим змієм ще триває.

Список використаних джерел

1 Якубинский, Л. П. О диалогической речи / Л. П. Якубинский // Якубинский Л. П. Избранные работы. Язык и его функционирование. – М. : Наука, 1986. – С. 17–58.

Умовні скорочення

Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
Зінов. – Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.

Інтермедії – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка ; вступ. стаття і відп. ред. М. К. Гудзія, підгот. тексту Л. Є. Махновця. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СУМ 16–17 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2003. – Вип. 10. – 255 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

УДК 811.161.3:008:39(=161.3)

А. С. Дзядова

МЕТАФАРЫЧНАЯ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ КАНЦЭПТУ «АГОНЬ» У МОВЕ ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАЎ Р. БАРАДУЛІНА

Артыкул прысвечаны даследаванню метафарычных выказаў як сродкаў рэпрэзентацыі канцэпту «агонь» у мове паэтычных твораў Р. Барадуліна. Прааналізаваныя метафары семантызуюць асаблівасці нацыянальнай свядомасці беларусаў, дапамагаюць выявіць адметнасці іх духоўнай культуры і спецыфічную моўную карціну беларускага народа.

Рыгор Барадулін з'яўляецца выдатным прадстаўніком сучаснай метафарычнай паэзіі, прызнаным майстрам стварэння яркіх індывідуальна-аўтарскіх метафар, у аснове якіх ляжаць беларускія нацыянальна-культурныя рэаліі. Сукупнасць канцэптаў, рэпрэзентаваных праз метафарычныя выразы Р. Барадуліна, складае метафарычную канцэптасферу яго паэзіі. У мове барадулінскіх паэтычных твораў метафара выступае адным з асноўных моўных сродкаў выяўлення ўласнааўтарскай канцэптасферы і іграе важную ролю ў стварэнні моўнай карціны свету беларусаў. Праз усю паэтычную творчасць Р. Барадуліна прасочваецца